

Den hemmelige krig – efterretningsaktivitet på Fyn under den kolde krig

Af Thomas Wegener Friis og Peer Henrik Hansen

Under den kolde krig fandt der en omfattende spionage sted fra begge sider. Også i Danmark blev der spioneret, ikke mindst fordi Warszawa-pagten i tilfælde af krig nødvendigvis hurtigt måtte opnå kontrol med indsejlingen til Østersøen. Spionagen havde imidlertid også andre formål end de rent militære. I denne artikel ses der med udgangspunkt i Fyn nærmere på den brede vifte af aktiviteter, der fandt sted fra 1960'erne og frem til 1980'erne.

I løbet af sommeren og efteråret 1962 stævnedes flere sovjetiske skibe ud gennem Storebælt med kurs mod Cuba. Den pågældende sommer var det ikke kun solen, der påvirkede temperaturerne. Den kolde krig befandt sig på et stadie, hvor den var ved at boble over og udvikle sig til en rigtig varm krig. Berlin-krisen var nyligt overstået, og det globale politiske vejrlig var aldeles ustabil.

Det danske forsvar holdt på nærmeste hold øje med skibene og deres last. Det skete blandt andet fra luftvåbnets RF-84F Thunderflash fly og fra Langelandsfortet. Det havde med sin placering som portvagten ved passage til Østersøen en vigtig rolle i forbindelse med overvågningen af Warszawapagten's flådeaktiviteter. Nogle gange var skibene lastet med motortorpedobåde af typen P-6 eller større både af KOMAR-klassen, andre gange var der tale om adskilte fly af typen IL-28 (inden for NATO kendt som BEAGLE). Fra Langeland bemærkede de to observatører, Arthur Christensen og Anker Johansen, at de sovjetiske skibe også havde missiler med som last.¹

Gennem overvågningsaktiviteten i Storebælt kom Forsvarets Efterretnings-tjeneste (FE) til at råde over afgørende efterretninger i det, der senere er blevet kendt som Cubakrisen, der både i samtiden og i eftertiden er blevet regnet for noget af det tætteste, verden kom en ødelæggende atomkrig. Den danske efterretningstjeneste kom efter alt at dømme til at gøre en forskel i den internationale krise, for man kunne holde amerikanerne orienteret om det udstyr, der var på vej til Cuba.²

I sine erindringer beskrev den daværende chef-FE oberst Hans Mathiesen Lunding forløbet således: »Da det kunne konstateres, at visse skibe pludselig vendte om og atter satte kursen mod Østersøen, var dette naturligvis højst opsigtstvækende og en betydningsfuld oplysning for USA's præsident Kennedy i den tilspidsede situation.«³

Selvom den amerikanske præsident nok aldrig fik at vide, at hans informati-

Det sovjetiske skib Alexandra Suvorov bragte torpedobåde til Cuba, men påkaldte sig inden da det danske luftvåbens opmærksomhed. (Flyvevåbnets Historiske Samling)

oner stammede fra området omkring Bagenkop, så kom det fynske område alligevel til at spille sin prominente rolle i en af den kolde krigs mest alvorlige kriser. Cubakrisen var imidlertid ikke det eneste tidspunkt, at den kolde krig og den efterretningsaktivitet, der fulgte i halen på den, kom til at berøre Fyn. Den kolde krig var nemlig en globaliseret konflikt, langt inden snakken om det globale skulle blive moderne. Det betød, at den i lige så høj grad udspillede sig i Odense som i Odessa.

Den kolde krig var kendetegnet ved tre ting. For det første den åbenlyse politiske konflikt mellem kommunismen i øst og kapitalismen i vest. Den kamp blev ikke kun ført mellem stater og systemer, men i høj grad internt i de enkelte lande. For det andet den lurende militære konflikt, der truede med at bryde frem, hvis de politiske uoverensstemmelser blev for store. Dertil kom det heldigvis ikke, men de militære forberedelser til denne dag var et af den kolde krigs grundvilkår. For det tredje den efterretningsvirksomhed, der knyttede sig til både den politiske og den militære konfrontation.

Den militære efterretningsvirksomhed var et gammelkendt fænomen. Det var indsamlingen af militære oplysninger,

man klassisk forbandt med begrebet spionage. Den type spionage var desuden let genkendelig. Det var straks vanskeligere med den politiske spionage. Problemerne ved at skelne mellem konspirativ aktivitet, spionage eller efterretningsvirksomhed og anden politisk virksomhed var og er ofte ganske store. Det kom klart til syne under den kolde krig, der netop var en gennempolitiseret konflikt. I det efterfølgende vil der blive givet forskellige eksempler på efterretningsaktiviteten, som den kom til udtryk på Fyn.

Officererne på ambassaderne

En konstant kilde til bekymring hos de danske myndigheder var det store antal efterretningsofficerer, de socialistiske lande havde placeret på deres ambassader. Nogle opererede mere eller mindre åbenlyst som militær- eller marineattachéer, andre virkede i dækfunktioner som for eksempel presse-, handels- eller kulturmedarbejdere. Med diplomatisk immunitet kunne officererne udfolde deres hemmelige og ulovlige virksomhed i Danmark uden at blive straffet. Begyndte de imidlertid at hverve agenter eller give sig i kast med åbenlyst ulovligt fore-

havende, blev man til tider nødt til at statuere eksempler og udvise de diplomatiske gæster.⁴

Sovjetunionens, Polens og DDR's (fra 1973) ambassader var dem, Politiets efterretningstjeneste (PET) var særligt mistænksomme overfor. Det skyldtes, at de lande havde særlige interesser i spionage i Danmark. Efterretningsofficererne fra de lande holdt naturligvis mest til på ambassaderne i København, men af og til var de at finde på Fyn, hvor de observerede igangværende militærøvelser, jagt- og flyvepladser, kaserner, depoter, radaranlæg eller på anden måde indhentede informationer, som de fremmede efterretningstjenester fandt brugbare. Derudover var de i hemmelig kontakt med agenter rundt om i landet.

Rejserne rundt i landet blev betegnet som rekognosceringsrejser. Det, der udadtil lignede ferie- eller forretningsrejser rundt i det danske land, var ofte en velkalkuleret og veltilrettelagt rejse med det overordnede formål at indhente så mange informationer som overhovedet muligt uden at komme i de danske efterretningstjenesters søgelys. Alligevel opbyggede danskerne et godt kendskab til den form for efterretningsaktiviteter. De danske tjenester fulgte diplomaterne på deres færd rundt i landet og var også opmærksomme på de opgaver, agenter udførte for de østlige tjenester.⁵

Et af de østlige diplomaters mål var militære anlæg og infrastruktur, der havde militær betydning. Det drejede sig naturligvis om at være bedst muligt forberedt på den varme krig, som den kolde krig kunne udvikle sig til. Det er i dag en kendt sag, at sovjetiske, polske og østtyske styrker skulle have erobret Danmark umiddelbart efter et eventuelt krigsudbrud. Det var nemlig vigtigt for Warszawa-pagten så hurtigt som muligt at vinde kontrol over ind- og udsejlingen til Østersøen.

For at undgå ubehagelige overraskelser i en krigssituation, hvor tiden ville være en kostbar faktor, gjaldt det for de socialistiske lande om, at deres styrker var

bedst muligt forberedt på, hvad der ventede dem på det fjendtlige territorium. Derfor interesserede man sig for alt fra telefonsystemer til kystbefæstninger.⁶ Et eksempel på den indsamling er en analyse af dansk infrastruktur, som kaptajn Wolf-Dieter Loll alias »Heller« fra DDR-ambassaden udarbejdede i 1989. Heri slog han fast, at det danske vej og transportnet i vidt omfang var udbygget, så det imødekom militære behov.⁷

Fyn var vigtig, fordi øen bandt Sjælland og Jylland sammen. I tilfælde af krig skulle forstærkninger fra USA og Storbritannien landsættes i Jylland, og for at komme til Sjælland måtte de krydse Fyn. Derfor studerede østtyskerne broer, motorveje, færgeforbindelser og tunneler, ligesom deres fremtidige udbygning op i 1990'erne var genstand for østtyske vurderinger.

Motorvejene, Lillebæltsbroen og den planlagte bygning af Storebæltsbroen havde i den østtyske optik ikke bare til opgave at binde de forskellige dele af landet bedre sammen, men der var også en anden mindre udtalt dagsorden: »Derved forbedres ikke mindst muligheden for at forlænge forstærkninger fra vest mod øst.«⁸

De østtyske analytikere havde ret i, at den danske infrastruktur skulle anvendes til at forskyde vestlige styrker hurtigst muligt, for paradoksalt nok kunne den danske infrastruktur vise sig at være en fordel for styrkerne fra Warszawa-pagten. Eftersom Warszawa-pagtens doktrin var offensiv, drejede det sig om at kæmpe en eventuel krig på fjendens territorium. Det vil sige, at det med al sandsynlighed ville blive Warszawa-pagtens enheder, der først kom til at anvende den danske infrastruktur til at transportere krigsmateriel mellem de forskellige danske landsdele. I 1965 havde den polske militære efterretningstjeneste således undersøgt muligheden for at overføre tropper fra fynske havne til Sjælland, såfremt det måtte blive nødvendigt i en krigssituation.⁹ Den efterretningsaktivitet fandt blandt andet sted ved hjælp af lystbåde,

Assens havn var en af de fynske havne, som de østlige efterretningstjenester holdt øje med. Billedet er taget i 1988 af østtyske agenter. (Forsvarets Efterretningstjeneste)

hvor besætningerne var uddannede efterretningsofficerer med specifikke ordrer om at indhente en række informationer under opholdet i danske farvande. På en sådan lystbåd havde man eksempelvis »fastslået muligheden af at basere og udruste havnene i Faaborg, Svendborg, Odense og Holbæk.«¹⁰

I bestræbelserne på at skaffe informationer fra den potentielle fjende – altså Danmark – benyttede de østlige efterretningstjenester et bredt spektrum af metoder. Nogle af dem kan muligvis forekomme styrkerne spektakulære. Således overvågede skibe fra Warszawa-pagten konstant den danske og vesttyske flåde i Østersøen. Samtidig var DDR i stand til at aflytte æterbåren kommunikation på hele det danske territorium.¹¹ Derudover trak man selvsagt en mængde viden ud af såkaldte åbne kilde, det vil sige bøger, tidsskrifter og aviser.

Slutteligt anvendte de kommunistiske landes efterretningstjenester naturligvis agenterne, den såkaldte human intelligence (HUMINT). Agenterne kunne være danskere, der gik de østlige tjenester til hånde. Det kunne dog også være egne statsborgere, der var udsendt for at løse konkrete opgaver. Inden for den østtyske militærspionage betegnede man disse agenter som *Marschaufklärer*. Det var

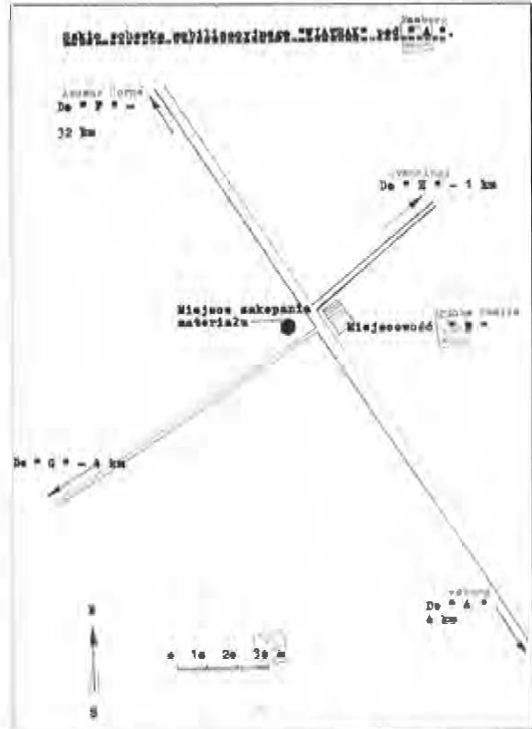
formodentlig agenter af denne type, PET havde fat i, da de i 1988 afslørede østtyske lastbilchauffører i at udvise en påfaldende stor interesse for jord-til-luft raketter på Fyn.¹²

Andre typer af agenter

Også østeuropæere på længere ophold i Danmark havde de danske myndigheder et godt øje til. PET havde igennem det meste af den kolde krig en god fornemmelse af, at tilrejsende østeuropæiske studerende og stipendiater også var udvalgt efter andre kriterier end deres rent faglige standpunkter. Der eksisterer flere eksempler på, hvordan østblokken udnyttede udvekslingsprogrammer til at få plantet deres egne folk. Blandt de østeuropæere, som PET havde et godt øje til, var polske stipendiater og praktikanter.¹³ Dem modtog man blandt andet på Vestfyn, og her var der tilsyneladende huller i overvågningsarbejdet. I hvert fald lykkedes det den polske efterretningstjeneste i 1968 at få nedgravet et radioanlæg med dæknavnet »Wiatrek« (vindmølle).¹⁴ Anlægget var formodentlig plantet i det vestfynske med henblik på krigstilfælde, hvor nedkastede eller såkaldt »sovende« agenter kunne træde i aktion og

falde den danske hær i ryggen.

Andre agenter blev sluset ind i Danmark med henblik på større aktioner og længere ophold. En af de mest kendte i den sammenhæng var østtyskeren Jörg Meyer, der under den falske vesttyske identitet »Rudi Samiec« var indsluset i Danmark og i flere år virkede indtil sin opsigtvækkende arrestation i 1979. Jörg Meyer-sagen havde for så vidt ikke så meget at gøre med Fyn, hvis man ser bort fra, at han som en uønsket følge heraf kom til at tilbringe tid i Nyborg Statsfængsel, indtil han blev udvekslet som en del af en større international agentudveksling. Hvad der imidlertid ikke kom frem i samtiden var det forhold, at Jörg Meyer ikke var den eneste, der var blevet indsluset via Danmark. Den østtyske efterretningsorganisation Hauptverwaltung Aufklärung (HVA) havde nemlig fundet ud af, at det i en periode var lettere at omgå myndighedernes registrering i Danmark. Derfor sendte de agenter denne vej blandt andet til indsats i andre lande.¹⁵ Nogle af dem fandt PET frem til i slutningen af 1970'erne og starten af 1980'erne, det drejede sig om en kvinde og et ægtepar, der begge havde boet nogle år i Danmark på falsk identitet.¹⁶ Da man fandt ud af det, var de pågældende trukket videre ud i Europa på andre opgaver. Tiden i Danmark var det, der hed en »Zwischenlegalisierung«, altså en mellemperiode, der skulle være med til at styrke den falske biografi. På Fyn havde man omtrent samtidig et andet indslusningseksempel. Det var en kvindelig DDR-borger, der var blevet gift med en dansker og opnået udrejse, men inden da var hun blevet nødt til at lade sig hverve for den østtyske efterretningstjeneste med henblik på, at hun skulle infiltrere fredsbevægelsen i Odense.¹⁷ Inden det dog kom så vidt, afslørede hun sig selv over for politiet, hvorved hun slap ud af sin forpligtelse overfor sit tidligere fædreland.

Kortet, der skulle lede polske agenter hen til det sendeudstyr, der i 1968 var blevet gravet ned tæt ved Grubbe Mølle mellem Assens og Faaborg. (www.koldkrigsudredningen.dk).

DDR og interessen for Fyn

Det østtyske militær havde allerede i starten af 1960'erne vist interesse for de fynske kystbyer. Det kom blandt andet til udtryk i en ganske omfattende analyse og fortegnelse over havne og lufthavne i Danmark. Den indeholdt blandt andet en beskrivelse over Nyborg havn samt Beldringe lufthavn.¹⁸ Også Langelandsfortet var naturligvis i østtyskernes søgelys. De kunne til deres fortrydelse konstatere, at Langelandsfortet lige som de øvrige danske kystforter levede op til moderne standarder. Samtidigt materiale fra Warszawa-pagten viser, at den østlige militære ledelse ville imødegå denne udfordring ved at benytte sig af atomvåben mod fortet.¹⁹

I 1995 blev et omfattende men ufuldstændigt materiale bestående af mapper

Langeland skulle indtages af østtyske styrker, og derfor indhentede man alle oplysninger, der var nødvendige for den militære planlægning. Det kunne som her være Brugsen i Lohals og telefonboksen. For en sikkerheds skyld havde den østtyske hær noteret sig telefonnummeret. Mere oplagt i militær sammenhæng, var måske den nøje fotodokumentation af Langelands kyster; her for eksempel Ristinge. (Forsvarets Efterretningstjeneste)

og hæfter indeholdende oplysninger om Vestkysten, Fyn, Langeland og Lolland overdraget til FE.²⁰ Materialet stammede fra den østtyske militære efterretnings-tjeneste, Verwaltung Aufklärung, og det viste tjenestens indsamling af informationer om militære og geografiske forhold i Danmark, heriblandt på Fyn. Størstedelen af det overdragede østtyske materiale var hæfter indeholdende resultaterne af den såkaldte terrænkogno-scering. Samlingen, der har været mere omfattende end det materiale der i dag foreligger, havde været under opbygning siden 1960'erne.

Området omkring Lillebælt blev sær-

ligt nøje analyseret. Kysterne omkring Kolding Fjord, Vestfyn og på Als var kortlagt og beskrevet. Også havnene i blandt andet Middelfart, Bogense og Assens må have været genstand for nærmere studier. Det samme havde området omkring Wedelsborg gods.²¹

Når man fra østtysk side interesserede sig for området omkring Lillebæltsbroen, hang det sammen med, at østtyske styrker igennem en årrække havde været udset til at skulle indtage området omkring broen med henblik på at sikre muligheden for at transportere tropper frem og tilbage.²²

Warszawa-pagtens øvelsesmateriale

viser, at Fyn på forskellig vis indgik i pagtens forberedelser. Såvel på Fyn som på Langeland skulle der landsættes styrker.²³ Warszawa-pagtens styrker ventedes at bevæge sig op gennem Jylland, hvorfra enheder skulle drage østpå mod Fyn, »erobre øen og indtage positioner ved Storebælt.«²⁴ Langeland var et område af strategisk betydning i planlægningen set fra øst, og øens havne, veje og andre forhold blev grundigt beskrevet i tekst og på fotos. Genkendelige objekter på øen, som kunne være af betydning for navigation, blev beskrevet.²⁵

Øvelsesmaterialet giver også svaret på, hvorfor man fra østtysk side havde været så grundig i sine indhentninger af alle slags informationer på Langeland. Det var nemlig en østtysk opgave at gå i land på Langelands vestside og indtage fortet og sikre kontrollen over Storebæltets sydlige indsejling.²⁶

Gummispionen i Odense

I den kolde krigs sidste halvdel blev man i Danmark i stigende grad opmærksom på en type af spionage, der syntes at have været tiltagende. Det drejede sig om industrispionagen. De socialistiske landes planøkonomier var udsat for et øget pres for at skabe resultater, der kunne betale staternes gæld, understøtte det store militære apparat og samtidig inødekomme befolkningernes velfærdsønsker. Samtidig var planøkonomierne i stadig mindre grad i stand til at følge den teknologiske udvikling på verdensmarkedet. Derfor prøvede man via industrispionagen at skaffe sig produkter og viden, der gjorde det muligt at plagiere vestlig teknologi og derved give den skrantende østindustri et tiltrængt innovationsfix.

Også på dette punkt blev Fyn sat på spionagens verdenskort. Atter en gang var det den østtyske tjeneste HVA, der var på spil. Årsagen til, at flere af de nævnte eksempler stammer fra DDR, skyldtes i øvrigt snarere, at arkiverne her er mere åbne og forskningen mere fremskreden

end i andre tidligere østlande. Også Sovjetunionens og Polens efterretningstjenester var meget aktive i Danmark. Andre lande som Ungarn eller Rumænien samt naturligvis allierede partnere som englænderne og amerikanerne var ligeledes aktive i Danmark. Inden for industrispionagen nåede særligt den såkaldte »Weibel«-sag frem til avisernes forsider under den kolde krig.²⁷ Her havde direktør Bent Weibel solgt varer fra NATO's såkaldte COCOM-liste til russerne. Listen var en fortegnelse over varer, man netop ikke ønskede, skulle falde i østblokkens hænder.

I den fynske industrispionagesag, der aldrig nåede til offentlighedens kendskab, drejede det sig ikke om salg af embargo-produkter, men om klassisk spionage med hemmelige dokumenter, der skiftede hænder gennem agenter. Agenten hed »Hagen«, og han boede og arbejdede i Odense. I forbindelse med sit arbejde havde han nogen samhandel med de socialistiske lande og rejste i anden halvdel af 1970'erne til DDR. I 1981 lod han sig så hverve som agent for HVA's afdeling XIII, der havde ansvaret for spionage på områderne energi, biologi og kemi. Hans motiv for at træde i østtysk tjeneste var økonomisk.²⁸ Det var atypisk for DDR-agenterne, der oftere var drevet af politiske motiver, men normalt for den specielle gruppe af industrispioner.

»Hagen« var i østtysk tjeneste resten af 1980'erne. Ifølge HVA's elektroniske database over indleverede dokumenter, SIRA, er »Hagen« frem til marts 1989 noteret for 88 afleverede rapporter og dokumenter.²⁹ SIRA-oplysningerne er ikke nødvendigvis udtømmende for agentens virksomhed, da der i basen kun registreres større informationsposter. En stor del af de fleste agenter virke bestod i mindre afrapporteringer om for eksempel personer. Afklaringen af spørgsmålet »hvem er hvem?« var og er nemlig en vigtig grundbestanddel af efterretningsarbejdet. At »Hagen« også har haft andet at tage sig til end at skaffe dokumenter, fremgår af, at han som agenttype er kat-

egoriseret som hverver i HVA's register.³⁰ Den del af Hagens agentarbejde er det i dag endnu ikke muligt at rekonstruere, da det lykkedes HVA at destruere meget store dele af sit arkiv, inden tjenesten og DDR-staten gik endegyldigt i opløsning i 1990. »Hagens« afleveringer varierede naturligvis i omfang og kvalitet. Tendensen var, at hans første indleveringer blev betegnet som åbent eller internt materiale, mens hans senere materiale fik den næstbedste evaluering »hemmeligt«. Omfangsmæssigt svingede det ligeledes fra korte brochurer til flere hundrede sider lange analyser.

Selve indholdet af »Hagens« spionage kan som så megen industrispionage være vanskelig at vurdere, fordi den i sagens natur er specialiseret. Det, han var i stand til at informere østtyskerne om, var særligt kilerems- og gummiproduktion. Tilsyneladende var opdragsgiverne tilfredse med hans arbejde, for det afstedkom flere gange små kommentarer fra analytikerne. Det gjaldt for eksempel en et-sides afskrift, »Hagen« indgav med titlen »Rezeptur für polygraphische Walze-Alkohol-Feuch-Heberwalze«, det fik mærkaten »hemmeligt«. Afskriftet fik følgende og kommentar med på vejen: »Dette er et værdifuldt materiale og af høj betydning for produktudviklingen. Det understøtter væsentligt recepturudviklingen, medvirker til udviklingen af sortimentet og sparer udviklingsarbejde.«³¹

Efter en screening i HVA's tekniske analyseafdeling V blev materialet enten i sin oprindelige eller i omskrevet form sendt videre til slutbrugerne. Det var naturligvis en lidt omstændelig proces, men årsagen var, at brugerne i forskningsverdenen og industrien ikke måtte være vidende om spionagen. På den anden side måtte informationerne nyttiggøres, hvis de skulle give nogen mening. I »Hagens« tilfælde er det tydeligt, at informationerne generelt blev formidlet relativt hurtigt (inden for nogle måneder) frem til brugerne. Informationerne kom blandt andet det kemiske kombinat (storvirksomheden) VEB (»folkeejet virksomhed«,

altså statsejet virksomhed) Buna, VEB Reifenkombinat Fürstenwalde, VEB Kombinat Plast- und Elastverarbeitung Berlin og VEB Elguwa Leipzig til gode.

Industrispionage var kortvarigt med til at lappe på nogle af de mangler, der eksisterede i østblokkens økonomi. Derved kunne det lade sig gøre at lave produkter hurtigere, end det ellers ville være muligt.

Ved store satsninger som Sovjetunionens atombombe og DDR's mikroelektronikprogram blev spionagen indsat ganske massivt. Spionagen havde imidlertid også en bagside. Det kunne nemlig få den paradoksale effekt, at den styrkede den haltende østlige økonomis afhængighed af vestlige produkter og systemer, hvormed den hæmmede mulighederne for selvstændig innovation. Desuden var den med til at underbygge et af de østlige staters alvorlige strukturelle problemer, nemlig den overdrevne sikkerhedskultur. Forskning i DDR viser, at industrispionagens resultater udløste et forhøjet sikkerhedsniveau på de involverede virksomheder. Det hæmmede dialogen mellem de østtyske forskere fordrede ekstra ressourcer afsat til sikkerhed. De minus-

---

Udskrift fra den såkaldte SIRA-database, der indeholder en oversigt over de informationsposter, agenterne for den østtyske udlandstjeneste HVA leverede til deres føringsofficerer. De egentlig agentsager blev som regel destrueret i vinteren 1989/90, så SIRA er en af hovedkilderne til at få et indblik i agenternes arbejde. Det konkrete eksempel stammer fra Odense-agenten »Hagen«, der her i december 1988 skaffede Stasi-folkene indblik i kataloger fra Roulunds fabrikker i Odense. Af SIRA-udskriften er det muligt at aflæse HVA's vurdering samt se, hvordan informationerne blev anvendt. I dette tilfælde blev de vurderet til at være af »middel værdi« og sendt videre til virksomheden VEB Plast- und Elastverarbeitung i Berlin. (Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik)

BSIU, MIS, HV A/MD/2, SIRA-TDB 11

Treffer: 87 Informationen , davon gedruckt: 87
 Druck-Nr.: Z-12594 , gedruckt von BSIU, AR7/03, Nutzer: 5
 AZ/Stgb-Nr.: AU 019622/02 Z, AR 7-418-2006
 Form: Lang (Alle Merkmale)
 Sortierung: Standard (Informationsnummer)
 Suche: OUA.RGNR*XV/8413/81

BSIU

-Ausdruck-

Seite 94 von 102

Freitag, 12. Mai 2006

SE8903028

Nr.: 79

----- (ABSENDER) -----

* [EINGANGSDATUM]: 12.12.1988
 * [ABSENDER]: HV A/XI:1|03|20000|1
 * [QUELLE]: A # ZUVERLAESSIG|XV/8413/81|HAGEN
 * [EINGANGS-NUMMER]: IBL0108 LNR0775
 * [FORM/UMFANG]:
 4 POSITION : *MUSTER
 2 BROSCHUERE |PAPIERKOPIE
 2 BLATT |PAPIERKOPIE

* [VERTRAULICHKEIT]: 3 # INTERNES MATERIAL

----- [INHALT (EINGANG)] -----

* [EINGANGSDATUM]: 12.12.1988
 * [SACHVERHALT]:

Q
 MASCHINEN-UND FAHRZEUGBAU
 BREMSBELAG

* [ART DER INFORMATION]:
 DOKUMENTARISCH
 KATALOG

* [VERSCHL.CHARAKT.O-INFORM]: VERSCHLUSZCHARAKTER NICHT BEKANNT

* [FACHGEBIET]: 001

* [OBJEKT-HINWEIS]: DEN728||AS_ROULUNDS_FABRIKER|1

----- [EINSCHÄTZUNG] -----

* [WEITERGABEDATUM]: 08.03.1989

* [EINSCHÄTZUNG]: I:1|P

* [EMPFÄNGER]: HV A/V-LTG|1|:|:

* [FORM/UMFANG]:

1 ?

* [ZWECK DER ÜBERGABE]: EINSCHÄTZUNG

* [ART DER WEITERGEGEB. INFORM]: WTI

----- [NACHWEIS (EINGANG)] -----

* [WEITERGABEDATUM]: 02.01.1989

* [EMPFÄNGER]:

OAG WA |1| B.71001
 OAG WA |1| E.70276
 OAG WA |1| H.71190
 OAG WA |1| SC.70484
 OAG WA |1| ST.70342

* [FORM/UMFANG]:

1 POSITION :

* [ZWECK DER ÜBERGABE]: KENNNTISNAHME

* [ART DER WEITERGEGEB. INFORM]: WTI

* [AUSGANGS-NUMMER]: 01903028

* [WEITERGABEDATUM]: 03.01.1989

* [EMPFÄNGER]: VEB KOMB. PLAST- U. ELASTVERARB. STAMMBETRIEB BLN|1|1|M.60371

* [FORM/UMFANG]:

1 POSITION :

* [ZWECK DER ÜBERGABE]: KENNNTISNAHME

* [ART DER WEITERGEGEB. INFORM]: WTI

* [AUSGANGS-NUMMER]: 01903028

----- [TEXT (EINGANG)] -----

* [VERARBEITUNGSDATUM]: 12.12.1988
 KATLOG FUER BREMSBELAEGE

----- [TEXT (REFERAT)] -----

* [VERARBEITUNGSDATUM]: 12.12.1988
 ROLUNDS - BREMSBELAEGE

----- [TEXT (BEGRÜNDUNG 1)] -----

* [VERARBEITUNGSDATUM]: 08.03.1989

DIE INFORMATION IST EIN MATERIAL VON MITTLEREM WERT UND VON BEDEUTUNG FUER DIE ANGEWANDTE FORSCHUNG. SIE UNTERSTUETZT DIE VERGLEICHARBEIT UND SPART RECHERCH-ARBEIT EIN.

----- [TEXT (ORIENTIERUNG)] -----

* [VERARBEITUNGSDATUM]: 08.03.1989

BO 89.03028 5700 * WIR BITTEN UM BEREITSTELLUNG VON KNOW-HOW-INFORMATIONEN ZU REZEPTUREN EINSCHL. ROK- STOFFSPEZIFIKATIONEN SOWIE ZUR HERSTELLUNGSTECHNOLOGIE VON PKW-SCHREIBENBREMSBELAEGEN, LKW-BREMSBAND UND SCHIENENFAHRZEUG-SCHREIBENBREMSBELAEGEN (VMAX=200 ICM/H)

ser var i sidste ende med til at underminere effekten af industrispionagen.³²

Den hemmelige Absalon?

En anden type efterretningsaktivitet på Fyn hørte til i den gråzone, hvor det konspirative flød sammen med den almindelige politiske aktivitet. I 1973 løb en aktion af stablen, der gav næring til spekulationer om hemmelige organisationer. Da modtog en række studerende fra Odense Universitet en brevpakke med posten. I den brune kuvert lå en pjece med titlen »Den anden form for krig« samt et følgebrev. På forsiden af det fire sider lange følgebrev var påtrykt en lille tegning forestillende ærkebiskop Absalon til hest. Overskriften lød: »Dette angår ikke Dig alene – men ret beset først og fremmest Dig og Din nuværende eller fremtidige familie som privilegerede medlemmer af det danske samfund.«

Læseren blev gjort opmærksom på, at samfundsdebatten igennem de sidste par år var blevet præget af en »mere og mere ensidig kritisk holdning med nedbrydende hensigt over for den hidtidige samfundsorden«. Brevet revsede de venstreorienterede, som blev anset for at være udemokratiske, drevet af ønsket om at erobre samfundet for eksempel gennem en infiltration af undervisningssektoren.³³

Den vedlagte pjece »Den anden form for krig« var en dansk oversættelse af en landsomdelt brochure fra Schweiz. Den handlede om, hvordan et samfund som det schweiziske kunne komme under pres fra en totalitær stormagt, der havde til hensigt at ændre det lille samfunds forhold. Sovjetunionen blev ikke nævnt ved navn, men det krævede ikke den store forestillingskraft at finde ud af, at det var Sovjetunionen, man sigtede til. Ikke mindst hvis læseren støttede sig lidt til følgebrevet, der advarede de unge mod dem, der ville »foregøgle dem et klasse-skel og en klassekamp, som i realiteten ikke længere eksisterer i vort samfund«.

Brevet blev bakket op af professor

Flemming Nørgaard, der senere trådte frem og vedkendte sig sin tilknytning til Absalon. Han sendte i et læserbrev et meget klart budskab til de studerende på Odense Universitet om deres mulighed for indflydelse via studenterråd og lignende: »Stemmer I ikke, har I ingen ret til at beklage jer!« Budskabet var på mange måder det samme som i brevet fra Absalon, nemlig at de studerende skulle gøre deres indflydelse gældende og tage kampen op med de venstreorienterede kræfter på universiteterne.³⁴ At Absalon havde valgt netop at henvende sig til de studerende i den fynske hovedstad var ikke helt tilfældig. De københavnske studerende og endnu værre de studerende på det notorisk alternative Roskilde Universitetscenter blev regnet som allerede tabt, mens fynboerne endnu stod til at redde.³⁵

Oven på episoden rejste der sig en storm, der hurtigt spredte sig fra Odense til resten af landet. Studenterbladet arbejdede også intenst på at finde ud af, hvem det nu var, der forsøgte at rykke ved de eksisterende magtforhold blandt de studerende. Bladet erklærede, ganske vist uden dokumentation, at hjemmевærnsfolk stod bag den »extremistiske højreorganisation« Absalon.³⁶ Billedet af Absalon som et dansk Ku Klux Klan florerede også.

I løbet af den efterfølgende furore blev oberstløjtnant Erling Harder identificeret som en af de ledende kræfter bag Absalon. Han bekræftede selv år senere dette tilhørsforhold, om end han nedtonede affæren som »et fatamorgana i de revolutionæres sind«, idet han påstod, at navnet Absalon kun blev brugt denne ene gang til at skabe opmærksomhed.³⁷

Sagen fandt sit foreløbige højdepunkt, da DKP's folketingsmedlem Hanne Reintoft forsøgte at afkræve den daværende forsvarsminister Erling Brøndum svar på »forbindelsen mellem den fascistiske organisation Absalon og det danske hjemmевærn« og på de såkaldte »trusselsbreve« til »samtlige studenter på Odense Universitet«.³⁸ Ministeren lod sig ikke udfritte og afviste også de beskyldninger,

Brevet fra Absalon satte gang i spekulationer om hemmelige selskaber og organisationer. (I privateje)

der var rettet mod officeren Harder, som rene personangreb. Sagen om Absalon spøjte i flere år, selvom folkene bag brevene hurtigt sadlede om og valgte et andet forum for deres politiske aktiviteter. I 1976 dannede Harder og folkene omkring ham »Selskabet til værn for dansk folkestyre«.

Karakteristisk for den type af særlige påvirkningsaktiviteter under den kolde krig, hvor der var tvivl om den egentlige afsender, fandt episoden ikke nogen endelig afklaring. Spørgsmålet om den hemmelige organisation Absalons eksistens blev senere delvis besvaret af Harder med et offentligt modangreb:

»Der kom masser af reaktioner fra venstrefløjen, som frygtede, at den stod over for et eller andet, den ikke kunne kontrollere. Sammen med KGB satte man alle mulige undersøgelser i gang og den dag i dag (...) tror man, at Absalon var en landsdækkende organisation.«³⁹

I 1990 trådte personen Q frem i Berlingske Tidende. Han havde været medlem af organisationen.⁴⁰ Q udpegede oberstløjtnant Harder som leder af Absalon og kædede Absalon sammen med den katolske organisation *Opus Dei* (dette var vel at mærke mere end et årti før »Da Vinci-mysteriet« slog igennem).

Hemmelig organisation eller ej Absa-

*Hjemmeværnet etablerede særlige kamp-
patruljer, der dels kunne overvåge, dels
bekæmpe en østlig besættelsesmagt. (HJV)*

lons aktion mod de fynske studerende havde givet genlyd over hele landet og havde med al tydelighed vist, at den kolde krig blev kæmpet på alle fronter og var at finde alle steder.

Andre spillere i den politiske kamp

At der fandtes organisationer, der var parate til at benytte sig af konspirative metoder er imidlertid i eftertiden blevet klart. Den politiske kamp under den kolde krig var en bitter strid, hvor ikke mange midler blev skyet. Spillerne var både staternes efterretningstjenester og mere eller mindre private initiativer. Det drejede sig i Danmark eksempelvis om den socialdemokratiske organisation AIC (Arbejderbevægelsens Informationscentral), der var engageret i propaganda mod og registreringsvirksomhed af politiske mod-

standere.⁴¹ I borgerligt-nationale kredse opererede i 1950'erne organisationen »Firmaet«. Den var i hvert fald på papiret stort anlagt som en landsdækkende sammenslutning. Den beskæftigede sig med almindelig propaganda, men også med efterretningsarbejde – som eksempelvis aflytningen af den kommunistiske folketingsmand Alfred Jensen – samt såkaldte »desinformation« eller »aktive tiltag«, der er betegnelsen for operationer, hvor efterretningstjenester manipulerer med offentligheden.⁴²

En af de opgaver, »Firmaet« tidligt engagerede sig i, var at oprette en såkaldt »stay behind«-organisation. Det var forberedte sabotage- og efterretningsgrupper, der kunne træde i kraft, hvis russerne besatte landet.

I slutningen af 1950'erne fik kompagnier i Hjemmeværnet tildelt diverse Stay Behind-opgaver, og med årene blev alle danske Stay Behind-opgaver formentlig varetaget af specielle enheder i Hjemmeværnet.

Våbenlager på Vesterbro i Odense

I midten af 1970'erne fandt man på Vesterbro i Odense et hemmeligt våbenlager. Ejeren af lageret havde igennem en årrække taget del i »rekruttering til en organisation af regionale efterretningspatruljer« inden for Hjemmeværnet.⁴³ I tilfælde af krig var patruljerne udset til at indhente informationer og arbejde i det skjulte, mens Warszawa-pagtens styrker indtog landet. Bag fjendens linjer skulle patruljerne observere, hvad modstanderen foretog sig og rapportere det videre.⁴⁴ Skulle det blive nødvendigt, kunne patruljerne gå i åben ildkamp med de fjendtlige styrker og udgøre kernen i en eventuel modstandsbevægelse. En sådan modstandsbevægelse skulle kunne bevæbnes, og derfor var det belejligt at have våbenlagre parat, sådan som det var tilfældet i Odense. Et lignende lager på Frederiksberg kom nogle år senere til offentlighedens kendskab og fik kortvarigt

Arne Herløv Petersens anholdelse i 1981. Sagen mod ham var fra starten kendetegnet ved stor mediebevågenhed. Det bidrog til at styrke billedet af Arne Herløv som »sikkert skyldig«. (Fyens Stiftstidendes Arkiv)

bølgerne til at gå højt i medierne, inden sagen atter blev glemt.⁴⁵

En række uheldige omstændigheder og forkerte oplysninger i Odense-sagen gjorde, at dette lagers ejer kom for retten og fik en dom ved byretten. Sagen burde aldrig være kommet for retten grundet de hemmelige patruljers karakter, men endte ikke desto mindre i landsretten. Her blev han frikendt for alle anklager undtagen uforsvarlig opbevaring af ammunition.⁴⁶ Sagen blev besværliggjort af, at den næstkommanderende i hjemmeforsværsregionen havde afgivet en skriftlig erklæring om, at den pågældende ikke var en del af de omtalte efterretningspatruljer. Det viste sig senere hen, at kun ganske få havde kendskab til efterretningspatruljernes eksistens og virke, og den næstkommanderende i regionen var ikke en af dem.

Sagen fik den konsekvens, at der blev sat fokus på det hemmelige beredskab, som imidlertid først blev afviklet i slutningen af 1990'erne.⁴⁷

Arne H. på Langeland

Problematikken omkring efterretningsaktivitet og gråzoner kom tydelig til udtryk i den formodentlig kendteste spionsag i

det fynske område. I november 1981 blev forfatteren Arne Herløv Petersen anholdt på grund af mistanke om ulovlig efterretningsvirksomhed. Årsagen var, at han i mange år havde haft forbindelse til skiftende repræsentanter fra KGB-residenturet på den sovjetiske ambassade.⁴⁸

Sagen fik en mærkelig afslutning i 1982, hvor den socialdemokratiske justitsminister Ole Espersen udsendte en pressemeddelelse, hvoraf det fremgik, at man frafaldt tiltalen mod den danske forfatter. Ikke desto mindre fortsatte pressemeddelelsen med at forklare, at Arne Herløv Petersen var skyldig i henhold til straffelovens §108 om anden ulovlig efterretningsvirksomhed. Arne Herløv blev altså aldrig dømt, men var de facto alligevel dømt.

Selv har Arne Herløv både dengang og efterfølgende fastholdt sin uskyld, idet han har fortalt, at: »Det er rigtigt, at jeg kendte et par folk fra den russiske ambassade (...) De kom og besøgte mig her i landsbyen. Men jeg har aldrig før hørt om Oleg Gordijevskij, og jeg fik aldrig at vide, hvad jeg skulle have gjort ulovligt.«⁴⁹ Dilemmaet i sagen er et helt grundlæggende: Hvad er en agent? Hvornår er man agent? Og ved man, at man er agent? Umiddelbart kan det virke banalt, men særligt inden for den politiske efter-

retningsvirksomhed kan skellet mellem almindelig lovlig politisk virksomhed og efterretningsaktivitet være meget vanskelig at fastlægge, særligt i fredstid. I et demokratisk land som Danmark var det jo ikke ulovligt at mødes med russere, ej heller at sympatisere med deres politiske mål, heller ikke at følge den sympati op med handlinger som for eksempel propaganda.

Sagen vanskeliggøres yderligere ved, at den sovjetiske KGB-officer og afhopper, Oleg Gordijevskij, senere hen har forklaret, at Arne Herløv Petersen rangerede som fortrolig kontakt, men at han burde have været opgraderet til agent.⁵⁰

Hvornår man fra dansk side fik rettet opmærksomheden mod Arne Herløv Petersen, er stadig uklart. Sikkert er det, at de danske efterretningstjenester havde etableret et netværk af kontakter for at kunne holde øje med de østblokkens diplomatbiler.⁵¹ På den måde fandt man ud af, når en række KGB-officerer rejste frem og tilbage over Halskov-Knudshoved og Spodsbjerg-Tårs og blandt andet videre til Arne Herløv i Tryggelev.

Kontakten mellem forfatteren og KGB startede i 1972, hvor først KGB-officererne Leonid Makarov, Stanislav Chebotok og siden hen Vadim Cherny holdt en række møder med Arne Herløv Petersen. I efteråret 1978 overtog endnu en KGB-officer, Vladimir Merkulov, forbindelsen til Petersen. »Merkulov har siden dyrket Arne Herløv Petersen med stor flid og anser ham utvivlsomt for at være en uhyre vigtig kontakt,« lød det i en af PÉT's rapporter.⁵²

Man havde bemærket, hvor forsigtig Merkulov var, når han skulle mødes med den langelandske forfatter. Det indikerede, at man fra sovjetisk side ønskede at holde PÉT uvidende om kontakten. Den forsigtige fremgangsmåde var imidlertid også med til at anspore PÉT's interesse for kontakten.

PÉT havde oplysninger om, at en dansk forfatter blev stillet forskellige opgaver, som han gennem årene løste. »KGB's formål med forbindelsen til Arne

Herløv Petersen synes at være nytten af hans villighed til gennem medierne at støtte de sovjetiske synspunkter,« skrev PÉT i 1979 og bemærkede, at det var blevet til en række indlæg og artikler om neutronbomben og stationeringen af vestlige raketter i Europa samt læserbreve »til støtte for den sovjetiske invasion i Afghanistan.«⁵³

Det var ifølge PÉT et samarbejde mellem Arne Herløv Petersen og Merkulov, der i 1979 førte til udgivelsen af hæftet »Kolde Krigere«, hvor en række vestlige politikere blev betegnet som koldkrigere. Året efter udgav Petersen en publikation med titlen »True Blues« om den britiske premierminister Margaret Thatcher.

»Der foreligger beviser på, at Merkulov er den egentlige drivkraft bag propagandaværket, og at udgifterne i forbindelse med udgivelse og trykning af bogen blev betalt af den sovjetiske ambassade ved Merkulov,« skrev PÉT om sagen.⁵⁴

En annoncekampagne til fordel for Norden som atomvåbenfri zone var ligeledes Merkulovs side, men det var den danske forfatter, som førte den ud i livet. Merkulov og KGB var ifølge PÉT med til at finansiere annoncen. Næste kampagne for fred skulle omhandle Niels Bohr og hans syn på atomvåben, og Arne Herløv Petersen fik da også publiceret et indlæg om Niels Bohr, inden forbindelsen til KGB blev stoppet.

Den 21. oktober 1981 blev det meddelt den sovjetiske ambassade, at Merkulov havde begået strafbare handlinger, og at han derfor blev udvist.⁵⁵

»Ambassadøren protesterede mod dette skridt. Både ambassadøren og Udenrigsministeriets direktør forsikrede hinden om det gensidige ønske om gode relationer mellem landene til trods for en sag af denne art.«⁵⁶

Ovenstående betyder på klart dansk, at sagen ikke skulle udvikle sig til et problem for det dansk-sovjetiske forhold.

Kort tid efter Merkulovs udrejse kom det imidlertid til offentlighedens kendskab, at den sovjetiske KGB-officer var

blevet udvist. Nu blev Arne Herløv Petersen arresteret, og politiet indledte en undersøgelse mod ham.

Alt i alt blev det igennem ni år til over hundrede møder mellem Arne Herløv Petersen og de fire KGB-officerer. Forfatteren havde beskrevet kontakterne i sine dagbøger, hvilket gav politiet en hjælpende hånd, da man ransagede hans hjem.⁵⁷ Efter kort tid blev han sat på fri fod igen.

PET vurderede efterfølgende, at sagen fik konsekvenser for andre end Arne Herløv Petersen og KGB. Sammen med den svenske ubådsaffære, hvor en sovjetisk ubåd gik på grund dybt inde i den svenske skærgård, havde afsløringen af Arne Herløv Petersens forbindelse til KGB svækket den danske og nordiske fredsbevægelse.⁵⁸ Som nævnt fik sagen en brat afslutning, da justitsminister Ole Espersen frafaldt tiltalen, men opretholdt anklagen mod Petersen som skyldig.

PET var, som det fremgår af ovenstående, af den overbevisning, at de havde beviser for, at der i forbindelsen mellem Arne Herløv Petersen og Merkulov var begået ulovligheder. Det står derfor tilbage som et åbenbart og ubesvaret spørgsmål: hvorfor påbegynder man en spionsag, som man fra de danske myndigheders side ikke er parat til at føre til ende?

Det kan der være flere forklaringer på. En mulighed kunne være, at man ville beskytte KGB-officeren Oleg Gordijevskij, som i disse år fungerede som hemmelig agent for den britiske og danske efterretningstjeneste. I årene 1972-78 var Gordijevskij tilknyttet KGB i København og holdt fra 1974 briterne og danskerne orienteret om, hvad der foregik hos KGB i København. Han videregav desuden hemmelige KGB-dokumenter om netop arbejdet med forskellige danske kontakter og agenter. Da sagen mod Arne Herløv Petersen begyndte at rulle i 1981, var Gordijevskij kaldt tilbage til Moskva. Hvis man førte sagen mod den danske forfatter videre til en retssal, kunne det måske få den konsekvens, at Oleg Gordijevskij blev afsløret eller i hvert fald kom under mistanke hos KGB.

En retssag ville tvinge PET til at fremlægge sine beviser. Det ville medføre, at offentligheden fik indsigt i PET's arbejdsmetoder og fremgangsmåder. Et sådant kendskab kunne svække tjenestens muligheder for at finde frem til fremtidige agenter og kontakter.

Den danske regering kan desuden have været interesseret i ikke at belaste forholdet til Sovjetunionen. En sag mod Arne Herløv Petersen kunne forværre forholdet på et tidspunkt, hvor den internationale situation var præget af spændinger og frygt for atomkrig.

Endelig kan der hos de danske myndigheder have hersket en frygt for, at en retssag mod den danske forfatter ville ende med nederlag og fiasko. Det var usikkert, om en dommer i en dansk retssag ville have været lige så sikker på Petersens skyld, som PET, Justitsministeriet og Ole Espersen var det.

Noter

1. *Jyllands-Posten*, 26. juli 2005.
2. Bob Ramsing: *Den Hemmelige Tjeneste* (1980), s. 90.
3. H.M. Lunding & Otto Lippert: *Stemplet Fortroligt – Oberst H.M. Lundings erindringer*, s. 144.
4. Dansk Institut for Internationale Studier (DIIS), *Danmark under den kolde krig – den sikkerhedspolitiske situation 1945-1991*, (2005) bind 4. Bilag 2, s. 111-145.
5. DIIS (2005) bind 3, s. 555-557.
6. Thomas Wegener Friis: *Den Ustyrlige Front – DDR's militære spionage i Danmark under den kolde krig*. København 2005. s. 184, 187-188.
7. Forsvarets Efterretningstjenestes (FE) arkiv. Østtysk terrænrekognosceringsmateriale. pakke X. »Meldung zu einigen Aspekten des Ausbaus der dänischen Infrastruktur«. 1989.
8. FE's arkiv. DDR rekognosceringsmateriale, pakke X. »Meldung zu einigen Aspekten des Ausbaus der dänischen Infrastruktur«. 1989.
9. DIIS (2005) bind 2, s. 629.
10. DIIS (2005) bind 2, s. 619.
11. Thomas Wegener Friis (2005), s. 136.

12. PET's arkiv. DIIS-Samlingen, dokument 266. Sager af 7/6-88 + 20/6-88.
13. DIIS (2005) bind 2. S. 473.
14. <http://www.koldkrigsudredningen.dk/>
15. Interview med tidl. generaloberst Markus Wolf. 15.11.2000.
16. Politiets Efterretningstjenestes Arkiv (PET). DIIS-Samlingen, dokument nr. 142. *Årsberetning 1982*. DIIS-Samlingen, dokument nr. 127. *Årsberetning 1979*. DIIS-Samlingen, dokument nr. 141. Udateret rapport.
17. PET's arkiv. DIIS-Samlingen, dokument nr. 142. *Årsberetning 1982*.
18. BMA DVW1/25821: »Bericht über die Marinestützpunkte, Versorgungs- und Küstenbefestigungsanlagen sowie den Kontroll- und Warndienst der dänischen Seestreitkräfte«. 1.11.1960.
19. Carl-Axel Geinzel: »'Doorkeeper' – Kontinentalmakten och Danmark«, i: Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak: *Fra Mellenkrigstid til efterkrigstid*. København, 1998. S. 792.
20. Materialet er også beskrevet i DIIS-udredningen *Danmark under den kolde krig* (2005) bd. 3, side 564-565, Kjeld Hillingsø, *Trusselfilledet - en koldkrigertaler ud* (2004), s. 184-189, samt Peer Henrik Hansen: *DDR og den danske trussel i Nord* (2005), <http://www.historie-nu.dk/ddrkoldkrig.pdf>
21. FE's arkiv. DDR rekognosceringsmateriale, pakke VI, hæfte I-VI.
22. DIIS (2005) bind 1, s. 642 og bind 2, side 635.
23. DIIS (2005) bind 1, s. 633-637.
24. DIIS (2005) bind 2, s. 635.
25. FE's arkiv. DDR rekognosceringsmateriale, pakke VII, hæfte II-V.
26. DIIS (2005) bind 2, s. 642.
27. Jakob Andersen: *De Røde Spioner – KGB's operationer i Danmark* (2002), s. 304ff.
28. PET's arkiv. DIIS-samlingen, dokument Nr. 261. »Hagen«.
29. BStU: SIRA Tdb. 11, 12. »Hagen«.
30. PET's arkiv. DIIS-samlingen, dokument Nr. 261. »Hagen«.
31. BStU: SIRA Tdb. 11. »Hagen« Nr. 75.
32. DIIS (2005), s. 487ff.
33. Erling Harders privatarkiv. Absalon-forsendelsen, følgebrev til pjece, s. 2.
34. *Nyt fra Odense Universitet*, nr. 19, 15. december 1973.
35. *Ekstra Bladet*, 13. februar 1974.
36. *Studenterbladet*, 1. februar 1974.
37. *Morgenposten*, 13. januar 1991.
38. *Folketings Tidende* 1973-74. Spørgsmålet drøftes i spalte 4299-4302.
39. *Morgenposten*, 13. januar 1991.
40. *Berlingske Tidende*, 25. november 1990.
41. Henning Grelle: »AIC – propaganda- eller efterretningsorganisation?« i: *ABA Årsskrift 1998*.
42. Se Peer Henrik Hansen: *Firmaets Største Bedrift* (2005).
43. Privat korrespondance. Brev af 13. september 2004 med vedlagt notat af 10. april 2002.
44. Hans Hækkerup: *På Skansen – Dansk forsvarspolitik fra Murens Fald til Kosovo 2002*, s. 212. Se også *Aktuelt*, 22. november 1990.
45. Peer Henrik Hansen (2005), s. 167-169.
46. Privat korrespondance Brev af 13. september 2004 med vedlagt notat af 10. april 2002.
47. Hans Hækkerup (2002), s. 212.
48. DIIS (2005) bind 3, s. 405.
49. *Morgenavisen Jyllands-Posten*, 14. september 1985.
50. Jakob Andersen (2002), s. 621.
51. DIIS (2005), bind 1, s. 481. Se også bind 3, side 556.
52. PET's arkiv. DIIS-Samlingen, dokument nr. 127. *Årsberetning 1979*. Se også DIIS-Samlingen, dokument nr. 141. Udateret rapport vedrørende forhold i 1981.
53. PET's arkiv. DIIS-Samlingen, dokument nr. 127. *Årsberetning 1979*.
54. PET's arkiv. DIIS-Samlingen, dokument nr. 137. *Årsberetning 1980*.
55. DIIS (2005), bind 4, s. 140-141.
56. DIIS (2005), bind 4, s. 140-141.
57. PET's arkiv. DIIS-Samlingen, dokument nr. 141. Rapport for region IV.
58. PET's arkiv. DIIS-Samlingen, dokument nr. 141. Udateret rapport vedrørende forhold i 1981.